

E S E J R E C E N Z Y J N Y

*Jerzy J. Wiatr**Europejska Wyższa Szkoła Prawa i Administracji¹***POLSKA SZKOŁA PSYCHOLOGII POLITYCZNEJ
O DEMOKRACJI I AUTORYTARYZMIE**

W 2019 roku ukazały się cztery prace polskich psychologów polityki poświęcone problematyce demokracji i autorytaryzmu. Problematykę ogólnoteoretyczną przedstawia Janusz Reykowski. Krystyna Skarżyńska dokonała syntezy swoich, prowadzonych od trzydziestu lat, badań nad tą problematyką, a Piotr Radkiewicz omówił tematykę patriotyzmu, etnocentryzmu i nacjonalizmu w świetle teorii i badań własnych. Czwartą pozycją jest zbiorowa praca pod redakcją Mirosława Kofty i Adama Leszczyńskiego poświęcona psychologicznym aspektem polskiego Okrągłego Stołu. Prace te łączy nie tylko skupienie uwagi na psychologicznych aspektach polityki, lecz także to, że autorzy należą do tego samego kręgu naukowego, którego instytucjonalnymi ośrodkami są Instytut Psychologii PAN i Uniwersytet SPPS, a niewątpliwym mistrzem tej szkoły jest Janusz Reykowski, nie tylko pionier tego kierunku w Polsce, ale także jeden z najważniejszych psychologów polityki w świecie (między innymi prezydent International Society of Political Psychology w latach 2004 i 2005 – jedyny prezydent ISPP z naszej części Europy).

Psychologia polityczna jest stosunkowo młodym działem psychologii. Jej najważniejszą instytucjonalną ostoją jest wspomniane wyżej ISPP, założone w 1978 roku. Pierwszymi prezydentami tej organizacji byli amerykańscy uczeni Robert Lane (1978/1979) i Seymour Martin Lipset (1980/1981) – obaj zresztą nie będący psychologami. W Polsce instytucjonalne początki tej dyscypliny datują się od połowy lat osiemdziesiątych, gdy w ramach Polskiego Towarzystwa Nauk Politycznych powstała (pod przewodnictwem Janusza Reykowskiego) sekcja psychologii polityki. W 1986 roku polscy uczeni wzięli udział w kongresie ISPP w Amsterdamie, co zapoczątkowało stałą polską obecność w tej organizacji.

¹ E-mail: jwiatr@ewspa.edu.pl

Nie znaczy to, rzecz prosta, by psychologiczne spojrzenie na politykę pojawiło się dopiero wtedy. Protoplastą tego kierunku był francuski uczoney Gustave Le Bon (1841–1931), którego głośne prace *Psychologia tłumy* (1895) oraz *Rewolucja francuska i psychologia rewolucji* (1912) torowały drogę spojrzeniu na politykę przez pryzmat psychologii. W późniejszych latach problematyka psychologiczna – ale bardziej psychologii osobowości niż psychologii politycznej – przenikała do studiów nad przywództwem politycznym. Uwaga niektórych badaczy skupiała się na politycznym znaczeniu patologicznych osobowości, o czym pisał Harold Lasswell w pracy *Psychopathology of Politics* (1930).

Dojście do władzy NSDAP, eksplozja antysemityzmu i wymuszona przez nią emigracja licznych uczonych niemieckich przyniosła pierwszą falę psychologicznych badań nad antysemityzmem i autorytaryzmem – masowymi zjawiskami, między którymi uczeni ci widzieli ścisły związek. Najważniejsze dla tego kierunku prace to *Ucieczka od wolności* Ericha Fromma (1941; polskie wydanie 1970) i *Authoritarian Personality* (1950), której autorami byli Theodor Adorno, Else Frenkel-Brunswik, Daniel Levinson i Nevitt Sanford. Wciąż jednak psychologicznymi aspektami polityki zajmowali się głównie uczeni z innych nauk społecznych. Psychologiczne spojrzenie na politykę przenikało do innych nauk społecznych, zwłaszcza w USA, czego bardzo ważnym przejawem była publikacja (w 1960 roku) pracy *The American Voter* Angusa Campbella i jego współpracowników z Centrum Badań Społecznych Uniwersytetu Michigan w Ann Arbor.

Od tamtych czasów wiele się zmieniło, a psychologia polityczna stała się rozbudowaną dyscypliną naukową sytuującą się na styku psychologii, socjologii i politologii. Jej cechą charakterystyczną jest skupienie uwagi na masowych zjawiskach politycznych, które interpretowane są w kategoriach psychologicznych. Uczonym uprawiającym ten kierunek badań nie idzie o wyjaśnienie takich jednostkowych zjawisk, jak przywództwo polityczne, lecz o analizę procesów masowych. W takim ujęciu psychologia polityczna sytuuje się bardzo blisko socjologii polityki, która nie stroni od analizy psychologicznych uwarunkowań zachowania politycznego. Różnica sprowadza się do rozłożenia akcentów, gdyż psychologowie polityki ze swej strony świadomi są społecznych uwarunkowań badanych przez nich zjawisk.

To, że najnowsze prace polskich psychologów polityki skupiają się wokół problematyki kryzysu demokracji i wzrostu autorytaryzmu, jest konsekwencją procesów występujących w pierwszych dziesięcioleciach obecnego wieku. Optymistyczne spojrzenie na przyszłość demokracji, tak charakterystyczne dla ostatniego dziesięciolecia dwudziestego wieku, ustąpiło miejsca obawom o los demokracji, a niekiedy nawet skrajnemu pesymizmowi wyrażającemu się w przekonaniu, że mamy do czynienia nie tylko z kryzysem, ale wręcz z kresem demokracji – przynajmniej tak, jak przywykliśmy ją rozumieć w Europie

i Ameryce. Upadek dyktatur komunistycznych tylko w części Europy przyniósł triumf demokracji; w wielu postkomunistycznych państwach w miejsce dyktatury partyjnej pojawił się nowy autorytaryzm z bardzo silnie zaznaczoną rolą potężnego prezydenta. Niektóre państwa Europy Środkowej po okresie nieźle funkcjonującej liberalnej demokracji ewoluują w kierunku nowego autorytaryzmu, co najbardziej widoczne jest w wypadku Węgier i Polski, ale ma odpowiedniki w niektórych innych państwach naszego regionu (na przykład Słowacji). Wreszcie wzrost siły prawicowego populizmu w wielu starych demokracjach europejskich (Francja, Włochy, Austria, Niemcy), a także w USA rodzi pytania o korzenie tego procesu i o jego perspektywy.

Odpowiedzi dawane przez polskich psychologów polityki skłaniają do bardzo poważnego traktowania tych zjawisk, ale nie do totalnego pesymizmu. Najważniejszą z omawianych tu prac jest monografia Janusza Reykowskiego (stanowiąca polską wersję książki przygotowywanej przez prestiżowe wydawnictwo Oxford University Press). Autor daje w niej syntezę teoretycznych wyjaśnień kryzysu demokracji, pokazuje, jak i dlaczego w skali masowej występuje rozczarowanie liberalną demokracją i kreśli program zreformowania instytucji demokratycznych i stylu uprawiania polityki przez wprowadzenie „deliberatywnej demokracji”, czyli sposobu uprawiania polityki nie jako prostej walki o władzę, lecz jako procesu wspólnego poszukiwania najlepszych rozwiązań w drodze debaty politycznej. Pod koniec książki autor odwołuje się do polskiego doświadczenia negocjowanego przejścia do demokracji, w czym sam miał bardzo istotny udział jako współprzewodniczący zespołu politycznego Okrągłego Stołu.

Wydana kilka miesięcy wcześniej zbiorowa praca pod redakcją M. Kofty i A. Leszczyńskiego stanowi znakomite uzupełnienie tych rozważań. Trzonem tej pracy jest rozmowa pięciu uczonych (Andrzeja Friszke, Janusza Grzelaka, Mirosława Kofty, Wiktora Osiatyńskiego i Janusza Reykowskiego) poświęcona wyjaśnieniu, jak doszło do sukcesu polskiej negocjowanej drogi do demokracji. Rozmówcy skupiają uwagę na aspekcie psychologicznym – przewycięzaniu wzajemnej nieufności i budowaniu zaufania, bez czego sukces negocjacji byłby niemożliwy. Obecnie, gdy dorobek Okrągłego Stołu jest dyskredytowany przez rzeczników „autorytarnej kontrewolucji” (jak nazwał ten proces Janusz Reykowski), jest to spojrzenie bardzo ważne i cenne – nie tylko dla rozumienia przebytej drogi.

Reykowski z niepokojem analizuje proces słabnięcia poparcia dla liberalnej demokracji i narastania postaw autorytarnych. Nie lekceważy uwarunkowań społecznych (takich, jak frustracja związana z nierównościami ekonomiczno-społecznymi) i instytucjonalnych (wynikających ze sposobu funkcjonowania państwa), ale nie traktuje odwrotu od demokracji jako nieodwracalnego procesu.

Ten sposób widzenia polskiej rzeczywistości znajduje potwierdzenie w wieloletnich badaniach prowadzonych przez Krystynę Skarżyńską. Zebrany przez nią

bardzo bogaty materiał pozwala sformułować tezę, że mamy do czynienia z dwoma przeciwstawnymi procesami: rozczarowaniem do demokratycznego państwa i skłonnością do wspierania rozwiązań autorytarnych, ale także z silnymi postawami prodemokratycznymi. Autorka wierzy w to, że polską (a zapewne nie tylko polską) politykę mogą kształtować ludzie, „którzy zechcą i potrafią wzmacniać to, co jest w Polakach wspaniałe, na przykład poczucie skuteczności, silny motyw sprawiedliwości, refleksyjną wolność i solidarność” (s. 263). Podzielam ten punkt widzenia.

Szczególne miejsce w omawianej tu tematyce zajmują postawy wobec wspólnoty narodowej i państwa, czemu poświęcona jest praca Piotra Radkiewicza. Autor dokonuje ciekawego rozróżnienia trzech postaw: patriotyzmu, etnocentryzmu i nacjonalizmu oraz dokonuje wartościowej syntezy światowej literatury podejmującej ten temat. W jego rozważaniach na temat pojmowania więzi narodowej zabrakło mi bardzo ważnej (autorowi chyba nieznaney) pracy Ernesta Renana *Qu'est-ce qu'une nation?* (1882) wyrażającej przekonanie autora, że narodem jest zbiorowość połączona poczuciem więzi z własnym państwem – niezależnie od pochodzenia etnicznego, języka i innych aspektów tożsamości zbiorowej. Radkiewicz trafnie pokazuje przemożny wpływ etnocentryzmu i nacjonalizmu na kształtowanie się nowoczesnego autorytaryzmu, a w empirycznych rozdziałach pracy pokazuje ścieranie się postaw nacjonalistycznych z tym, co w ślad za Jürgenem Habermasem nazywa „patriotyzmem konstytucyjnym”.

Wspólną cechą tych książek jest ukazanie wewnątrznie sprzecznego procesu krystalizowania się postaw społeczeństwa polskiego w obliczu konfliktu między liberalną demokracją i nowym autorytaryzmem. Ten podział sięga bardzo głęboko i ma trwały charakter. Niezależnie od tego, jak będą przebiegać polityczne losy obu tych kierunków, pewne jest, że oba będą występowały w polityce polskiej (podobnie jak w polityce innych państw) przez bardzo wiele lat. Dlatego tak ważne jest, że psychologowie wzięli na warsztat tę problematykę. Ich spojrzenie na perspektywę demokracji i autorytaryzmu, wolne od uproszczeń i naiwnego optymizmu, pozwala lepiej zrozumieć to, co się obecnie dzieje, i powinno mieć wpływ na to, jak potoczą się losy polskiej demokracji.

OMAWIANE PRACE:

- Kofta Mirosław, Leszczyński Adam (red.) (2019), *Psychologia Okrągłego Stołu*, Sopot: Wydawnictwo Smak Słowa.
- Radkiewicz Piotr (2019), *Patriotyzm, etnocentryzm, nacjonalizm: Perspektywa makropsychologiczna*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN i Instytut Psychologii PAN.
- Reykowski Janusz (2019), *Rozczarowanie demokracją: perspektywa psychologiczna*, Sopot: Wydawnictwo Smak Słowa.
- Skarżyńska Krystyna (2019), *My: portret psychologiczno-społeczny Polaków z polityką w tle*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.